

ВІДГУК

**офіційного опонента Пачковського Юрія Франковича
на дисертаційну роботу Лінцової Надії Юрлівни
“Споживання в стилі життя мешканців сіл”,
подану на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за
спеціальністю 22.00.04 — спеціальні та галузеві соціології**

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Сучасна ситуація щодо особливостей споживання в українському суспільстві характеризується сукупною дією низки різноспрямованих чинників. З одного боку, дослідження фіксують певні елементи суспільства споживання, з іншого, кризові процеси насамперед в економічній сфері звужують простір споживання, більшість населення через матеріальні обмеження вимушено концентрується переважно на задоволенні базових потреб. Це створює певні обмеження для формування розмаїття стилів споживання. Водночас аналіз споживання у просторі стилів життя не втрачає актуальності, оскільки в будь-яких умовах споживачі у відповідності із власним стилем життя стабільно відтворюють і певні споживчі практики.

Дослідження Н. Лінцової привертає увагу насамперед тим, що авторка обрала специфічний кут зору на проблематику споживання, виокремивши для аналізу соціальний простір села, який і дотепер залишається певною «terra incognita» для української соціології. При цьому фокус дослідження зосереджений на одному з ключових підходів в дослідженні споживання, який зокрема виокремлений в *International Encyclopedia of the Social Science* як напрям, що вивчає чинники, які впливають на стиль життя, а через нього відповідно і на стиль споживання. І тут виникає важлива проблема, перш ніж говорити про стилі споживання мешканців села, необхідно зрозуміти, що ж собою представляє сучасний сільській соціальний простір, як трансформувався сільський спосіб

життя, до чого призвела руйнація стабільних стратифікаційних відмінностей, що відбулося з професійною структурою, як це вплинуло на адаптаційні стратегії, чи заторкнуло ідентичності мешканців села тощо. Усі ці питання розглядалися українськими соціологами лише дотично. Сільське населення, яке становить третину населення України, переважно описувалося як гомогенна група, а фіксація змін у способі життя не поєднувалася з дослідженням стилів життя. Відповідно дослідження, спрямоване на аналіз споживання в стилі життя мешканців сіл, визначається актуальністю як в соціальному, так і в науковому аспектах, оскільки спрямоване як на виявлення особливостей реалій сільського способу та стилю життя, що необхідно для наукового супроводу формування та реалізації програм розвитку українського села, так і на розробку нових концептуальних підходів до дослідження стилів життя і стилів споживання сільських мешканців.

Обґрунтованість, достовірність та новизна наукових положень і висновків дисертації забезпечуються поєднанням цілої низки чинників. Від самого початку авторка враховує як теоретичні, так і емпіричні виміри предмету дослідження. Науковий пошук, спрямований на здійснення соціологічної концептуалізації стилів споживання мешканців сіл, послідовно реалізується через вирішення низки дослідницьких завдань. Відштовхуючись від визначення теоретико-методологічних засад соціологічного дослідження способу і стилю життя сільських мешканців, дисертантка обґрунтовує власний підхід до концептуалізації конструкту стилю споживання сільських мешканців, розробляє аналітико-теоретичну модель стилів споживання та здійснює її емпіричну верифікацію.

У *першому розділі* визначаються теоретико-методологічні засади дослідження, зокрема здійснюється концептуальний аналіз категорій стиль життя та споживання. Слід зазначити, що в соціології існує консенсус стосовно трьох класичних підходів до аналізу стилів життя і стилів споживання, які були

закладені М.Вебером, Г.Зіммелем та Т.Вебленом і потім послідовно розвивалися в працях їх наступників. Дисертантка коректно окреслює загальну теоретичну картину і чітко визначається з власними пріоритетами, спираючись насамперед на напрацювання П.Бурдьє. Щодо категорії споживання, то тут існує певна суперечність між добре розробленим понятійно-категоріальним апаратом для відтворення економічного змісту категорії та мінливістю соціокультурних змістів, що також чітко фіксується в роботі і дає підстави дисертантці зробити висновок про те, що для вирішення завдань її дослідження необхідно звернутися до аналізу повсякдення із характерним для нього світом споживчих практик і стилів, в яких і можна спостерігати реальне проникнення соціального в індивідуальне. Глибше занурення в соціокультурний контекст дає можливість авторці продемонструвати множинність стилів споживання, форм споживчої поведінки, функціональних, фрагментарних та адаптивних практик споживання та зробити висновок про необхідність розгляду споживання як комплексного, одночасно економічного, соціального і культурного феномену, дослідження якого потребує водночас застосування економічних категорій (рівень, якість життя тощо), та категорій, що прояснюють знаковий і символічний зміст споживання, уточнюють контекст та дають можливість досліджувати розмаїття споживчих практик і стилів.

В другому розділі дисертантка переходить до визначення концептуальних засад дослідження сільських спільнот. Ґрунтовний аналіз розвитку проблематики в соціологічному дискурсі дає підстави для висновку про необхідність об'єднання соціоструктурного, соціокультурного та економічного підходів, зокрема через комбінацію методів збору даних у дослідженнях способу життя мешканців села.

Наступним логічним кроком дослідження є побудова системи показників для операціоналізації сільського способу життя. Варто відмітити логічну і послідовну побудову системи показників та індикаторів. Узагальнюючи

аналітично існуючі дослідження, дисертантка виокремлює спочатку ключові складові способу життя, до яких належать змістовні характеристики практик, динаміку повсякденної активності та суб'єктивні оцінки способу життя. Надалі кожну з складових вона представляє через систему показників, які характеризують сільську спільноту, а також демонструє дієвість і можливість застосування показників на наявному емпіричному матеріалі сучасного українського села. Варто зауважити, що дисертантка не лише узагальнила існуючі показники та індикатори, а й удосконалила цей перелік, додавши до змістовних характеристик практик показники ресурсів соціокультурного середовища та профілю мешканця сільської спільноти. Наступним логічним кроком стає перехід від концептуалізації способу до концептуалізації стилю життя. Дисертантка показує, що така концептуалізація може бути здійснена у культуральному, так і в габітуальному вимірах. В культуральному вимірі авторкою запропоновано типологізацію перехідних сільських стилів життя (*стиль життя максимально віддалених сіл, стиль життя у приміських селах, стиль життя пересічних сіл*), яка дає змогу спостерігати наслідування, протидію і прийняття зразків міського споживання мешканцями сіл.

Особливої уваги заслуговує розробка в роботі категорії стиль життя сільських жителів в габітуальному вимірі. Послідовно застосовуючи концепт Бурд'є, авторка переконливо демонструє можливості реконструкції сільських стилів життя на габітуальних основах, теоретично постулюючи існування відмінних стилів життя у груп, для яких характерні різні типи зайнятості, і відповідно різні типи габітусів: «на землі», «біля землі» та «від землі».

Здійснені попередньо концептуалізації сільського способу та стилю життя дозволяють дисертантці перейти до концептуалізації *стилю споживання сільських мешканців*. Запропонована авторська типологія споживання будується на перетині базових координат процесу споживання – «хочу» (рівень споживчих домагань) і «можу» (рівень споживчих можливостей). Відповідно теоретично

виокремлюються *насичений* («не хочу», але «можу»), *розвинений* (і «хочу» і «можу»), *дефіцитарний* («хочу», але «не можу») та *нерозвинений* («не хочу» і «не можу») типи споживання та в межах кожного типу визначаються ознаки споживчих практик, які характерні для різних стилів життя сільських мешканців

На основі операціоналізації сільських стилів життя і стилів споживання сільських мешканців теоретично обґрунтовуються моделі стилів споживання сільських мешканців, які включають в себе параметри способу життя, габітусів сільського життя, ресурсів для здійснення стилю споживання, психографічних орієнтацій та авторської типології стилів споживання (несичений, розвинений, нерозвинений та дефіцитарні типи).

Третій розділ присвячений верифікації змодельованих стилів сільського споживання шляхом їх зіставлення з емпіричними даними. Для реалізації цього завдання авторкою була побудована програма емпіричного дослідження, проведення якого дозволило отримати широкий емпіричний матеріал щодо дії чинників, які визначають специфіку сільського споживання.

Для верифікації авторської моделі стилів споживання мешканців сіл було використано феноменологічний підхід із застосуванням комбінації фокус-групових дискусій та методу спостережень. Всього було проведено 10 фокус-групових дискусій в різних регіонах України та в різних типах сільських населених пунктів. Для порівняльного аналізу сільського способу життя і специфіки споживання сільських мешканців в історичній перспективі до дизайну власного емпіричного дослідження авторкою були включені села Терпіння та Мирне Мелітопольського району, де провадилося комплексне соціологічне дослідження у 1968 році. Це дало можливість підтримати традицію монографічного дослідження вітчизняного села і продемонструвати перехід від моностилізму споживання радянського періоду до сучасного полістилізму. Варто зазначити, що там, де це було можливо, здійснювалася процедура триангуляції, дані якісного дослідження зіставлялися з даними загальнонаціональних

опитувань «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін» Інституту соціології НАН України та даними державної статистики.

На перетині теоретичних моделей та практичних кейсів розглянуто стилі споживання в контексті різних способів життя селян, описані практики та простір споживання в сучасному українському селі, проілюстровані практики культурного споживання і включення селян до простору споживання в місті. Результати дослідження підтвердили вплив на споживання різних типів ресурсів сільських спільнот та довели доцільність застосовування на сучасному етапі аналізу споживчої поведінки типології, заснованої координатах «хочу» та «можу», адже індивідуальні стильові відмінності ще не виокремлюються достатньо чітко. Одним з головних результатів емпіричної частини дослідження стало підтвердження стійкості дії на індивідуальному рівні габітуальної прив'язаності до землі, яка попри раціоналізацію не втрачає своєї внутрішньої скеровувальної ролі у формуванні стилю життя мешканців сіл.

У висновках дисертаційної роботи узагальнено головні отримані результати, зокрема визначено, що ключову роль у змінах сільського споживання відіграють такі чинники як перехід від провідної форми зайнятості в сільськогосподарському виробництві до багатоукладної експліцитної сільської економіки з комбінаціями форм зайнятості та розвитком нових форм зайнятості, зростання пропозиції для купівлі товарів на селі і включення сільських мешканців до загального простору споживання, зокрема через Інтернет. Підтверджено, що розроблена аналітико-теоретична модель стилів споживання сільських мешканців може успішно застосовуватися для аналізу стилю споживання сільських мешканців та виокремлення специфічних конфігурацій споживчих орієнтацій і практик у межах різних форм зайнятості на різних габітуальних основах. Наведені висновки підсумовують проведене дослідження і засвідчують реалізацію його мети, яка полягала у визначенні теоретичних основ і емпіричних характеристик споживання у стилі життя мешканців сіл.

Наукова новизна результатів дослідження. Дисертаційне дослідження беззаперечно містить суттєву новизну, позаяк авторка пропонує новий погляд не тільки на споживання мешканців села, а і загалом на сільський спосіб та стиль життя в умовах сучасних суспільних трансформацій. Результатом роботи стали нові науково обґрунтовані результати в галузі соціології села, соціології споживання і соціології повсякденності, зокрема: вперше виокремлено габітуальні основи сучасного стилю життя мешканців сіл та ідентифіковані відмінності стилів споживання сільських мешканців у межах виокремлених габітусів, які дають підстави підтвердити можливість застосування існуючих теоретичних моделей для опису стилів споживання сільських мешканців; здійснено типологізацію сільських стилів споживання на основі базових координат процесу споживання – «хочу» (рівень споживчих домагань) і «можу» (рівень споживчих можливостей); визначені ознаки споживчих практик, характерних для різних стилів життя сільських мешканців; виявлено співвідношення і взаємовплив споживання із типами зайнятості; зафіксовані зміни в сільському стилі споживання між радянським і сучасним селом. Набули подальшого розвитку існуючі класифікації сільського способу життя та система ознак сільського способу життя, які конституюють стиль життя і є системотворчими для стилю споживання. Важливі нові здобутки отримані не лише в царині теоретичних підходів, а й в процесі операціоналізації, зокрема в удосконаленні показників та індикаторів власне сільського способу життя, розробці методики відбору кейсів та організації польового етапу емпіричних соціологічних досліджень у сільській місцевості.

Виклад наукових положень і висновків дисертаційного дослідження в опублікованих працях є повним, що відображено у 12 наукових роботах, 6 з яких – статті у провідних наукових фахових виданнях України, 2 статті - у іноземних виданнях, 4 – в інших наукових виданнях, які засвідчують апробацію результатів дослідження. Основні ідеї та результати дослідження були оприлюднені на

міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях. Опубліковані праці та автореферат достатньо повно відображають результати проведеного наукового дослідження. Зміст автореферату ідентичний основним положенням дисертації і відповідає висновкам дисертації. Дисертаційна робота виконана авторкою самостійно, а використання ідей інших авторів мають посилання на відповідні джерела.

Практичне значення результатів дослідження. Наведені в роботі результати можуть сприяти розширенню понятійно-категоріального апарату соціології та вдосконаленню державної політики розвитку українського села, в управлінській політиці, в освітніх програмах з соціології споживання і якісних методів дослідження та при розробленні нових курсів у межах університетських навчальних програм, зокрема курсів «Соціологія села», «Соціологія повсякдення».

Дискусійні положення і зауваження. Можна відзначити наявність в роботі певних недоліків та суперечливих моментів.

1. Слід погодитися з дослідницькою позицією дисертантки, що стиль споживання мешканців села у своєму монографічному дослідженні є відображенням впливу факторів соціо-структурного, соціокультурного та економічного спрямування. Проте, на нашу думку, в сучасних умовах зростає питома вага чинників мережево-комунікативного змісту в структурі споживчих практик, що є породженням новітніх впливів, пов'язаних з розвитком інформаційного суспільства та «нової» економіки. Відтак, виникає питання, як новітні технології (для прикладу, електронна чи мобільна комерція) впливатимуть у подальшому на процес вибору споживчих пріоритетів у сільській місцевості; як подолати «інформаційне виключення» мешканців сіл та їх долучення до мережевих чи індивідуалізованих споживчих практик?

2. У дисертаційній роботі запропонована авторська методика у вивченні процесу диференціації стилів споживання мешканців українських сіл,

виходячи з логічного структурування та операціоналізації ключових положень життєдіяльності сільського соціуму (С. 98-99). У цьому надзвичайно важливому дослідницькому процесі дещо відійшла на задній план аксіологічна (ціннісно-ментальна) складова саме українського села, його архетипи, що йдуть з давніх давен та, очевидно, і в сучасних умовах мають місце в стильових, габітусних моделях споживання цієї категорії населення, а також відображаються на рівні уподобань, споживчих рішень та виборів.

3. Застосований у роботі дихотомічний підхід «хочу-можу» у дослідженні формування споживчих практик селян, на наш погляд, у подальшій перспективі потребує певних уточнень та доповнень. У семантичному звучанні категорія «можу» не повною мірою охоплює спонукальні мотиви споживчої дії, так як фіксує певну просторово-раціональну невизначеність суб'єкта. Як наступний етап в реалізації споживчих намірів, слід розглядати конкретну споживчу дію в категоріях «реалізую» або «купую». Варто наголосити, що такий аспект подальших теоретизувань є відкритим і потребує глибших наукових обґрунтувань.

Зазначені зауваження не мають системного характеру і не заперечують загальну наукову і практичну цінність дисертації Н.Ю. Лінцової. Мету роботи можна вважати реалізованою, а завдання – виконаними. Дослідження виконано авторкою самостійно. Дисертація та автореферат оформлені відповідно до вимог державного стандарту, за своєю структурою та стилем викладу відповідають вимогам МОН України.

Загальний висновок. На підставі викладеного можна стверджувати, що дисертаційна робота Лінцової Надії Юріївни на тему «Споживання в стилі життя мешканців сіл», подана на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук є завершеним науковим дослідженням, зроблена на відповідному науково-методологічному рівні, містить нові обґрунтовані та достовірні результати, які мають суттєве значення для галузевої соціології. Дисертація відповідає всім

